

**„Nem (ezt) mondtad!”
— avagy a félreértés sajátos mentális háttere
Az értelmezést hátráltató mentális működés kognitív nyelvészeti
megközelítése autizmus spektrum zavarban**

DOBI EDIT

1. Bevezetés

Az ember társas viselkedésének alapfeltétele a nyelvi és a nem nyelvi kommunikációra való képesség, amely bonyolult kognitív műveleteket tesz szükségessé. Az ezekre a műveletekre való képességünk jórészt velünk született adottság, számos képességet foglal magában, többek között

- a kölcsönös társas viselkedés képességét, amelynek feltétele a másik személy perspektívájának megértése,
- a nyelvi rendszer egészének, különösképpen a nyelv grammatikájának és lexikonának az ismeretét,
- ezek mentális tárolásának és előhívásának a képességét,
- a nyelvi jelenségek adaptív alkalmazásának képességét.

Nyelvhasználói működésünk közben ezeknek a képességeknek a megléte általában nem tudatosul, hiányuk vagy sérülésük azonban a kommunikáció sikerességéhez vezethet. Ha az egyén fejlődése során az idegrendszeri szerveződés fejlődése eltér a tipikustól, nagy eséllyel jelentkeznek viselkedésbeli és kommunikációbeli eltérések, ami többek között az autizmussal¹ élő személyeknél is megfigyelhető.²

¹ Az autizmussal élő személyekkel kapcsolatosan tett bármely megállapítás esetében érvényes, hogy mivel az „autizmus” kifejezéssel jelölt pervazív fejlődési zavar — mind a kiváltó okok, mind pedig az észlelt tünetek terén — rendkívül széles skálát ölel fel, a megállapítások nem vonatkozhatnak egyöntetűen minden érintett személyre, nem csak azért, mert maga az autizmus is több altípust foglal magában, hanem azért is, mert az azonos típusba sorolható egyének adottságai akár nagymértékben is eltérőek lehetnek.

² Tanulmányomban az *autizmus* kifejezés helyett gyakran az *autizmus spektrum zavar* terminus technikus szerepel annak érzékeltetésére, hogy olyan tünetegyüttesről van szó, amely az érintett személy nyelvi és nem nyelvi működésének számos körülményét érintheti. (Néhol, ahol a kontextus megengedi, a terjengős fogalmazás elkerülése végett a jelenségre egyszerűbben az *autizmus* kifejezéssel utalok.)

Tanulmányom fő törekvése, hogy az autizmusra jellemző nyelvi félreértés mentális hátterét funkcionális kognitív nyelvészeti alapon közelítsem meg, és próbáljak magyarázatot adni rá a tudományos keret apparátusa és szemlélete révén. Ennek a törekvésnek a szolgálatában felelevenítem a sikeres kommunikáció jellemzőit, majd nagyvonalakban — mert a kérdéskör egyébként jelentősen szétfeszíti egy nyelvtudományi megközelítés kereteit — szó lesz az autizmus kommunikációt is befolyásoló nyelvi és nem tisztán nyelvi tényezőiről. Ahhoz, hogy az eltérő kognitív fejlődésből adódó kommunikációs devianciákat értékelni tudjunk, szükséges olyan fogalmakat is értelmeznünk, mint a megismerés, a sémaalkotás, illetve a kategorizáció kognitív folyamata. Részletesen tárgyalom a félreértés, félreértelmezés tudományos felfogásait, kitérve a jelenség lehetséges okaira, ezt követően pedig az autizmusra jellemző egy-egy — saját gyűjtésemből származó — példával szemléltetem a nyelvi és a nem nyelvi félreértést. A példának és magának a jelenségnek a funkcionális kognitív nyelvészeti megközelítése lehetőséget kínál arra, hogy a félreértés elkerülését segítő nyelvhasználói stratégiát próbáljunk megfogalmazni.

Az autizmus spektrum zavar pszicholingvisztikai kutatásának ugyanis ma az egyik legfontosabb feladata az, hogy segítsen megérteni a kognitív fejlődésének, a kommunikációnak és a nyelvnek a kapcsolatát, erre támaszkodva az autizmusra jellemző nyelvi és kommunikációs korlátokat: az elméleti tudáson kívül azért is, hogy kidolgozhatóvá váljanak egyrészt a tanulást, megismerést támogató pedagógiai-módszertani eljárások, másrészt a mindennapi kommunikációt segítő nyelvhasználói stratégiák.

Ezeknek a törekvéseknek a kontextusaként azonban szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az ember kommunikációs képességének, viselkedésszervezésének kutatása rendkívül komplex témakör, és számos tudomány ismeretét és bevonását igényli, ezért a témáról való tudományos igényű gondolkodásban akkor járunk el helyesen, ha — a rendelkezésünkre álló eredmények lehetőség szerinti ismerete mellett — egy szűkebb jelenségre, kérdésre összpontosítunk egy (vagy néhány) meghatározott diszciplína apparátusára támaszkodva.

2. A kommunikáció tényezői és feltételei, különös tekintettel a beszélő és a hallgató kognitív adottságaira

Ahhoz, hogy az eltérő mentális működésű egyénekre jellemző kommunikációs sajátosságok értékelésében támpontunk legyen, érdemes címszavakban összefoglalni az átlagos nyelvhasználókra jellemző kommunikáció lényeges összetevőit és a rájuk vonatkozó feltételeket.

2.1. A kommunikáció elemi tényezői ROMAN JAKOBSON modellje alapján

A kommunikáció tényezőit ROMAN JAKOBSON jól ismert modellje alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze (1969).

Az elemi kommunikációkomponensek a következők: 1. a beszélő, 2. a hallgató, 3. az üzenet, 4. a kód, 5. a csatorna, 6. a kontextus. Mindegyik összetevő meghatározható sajátosságai révén képes befolyásolni a kommunikáció sikerét, azaz akár lehet okozója a kommunikáció eredménytelenségének is. Ez a modell az egyes komponensekre nézve az alábbi tulajdonságokat tartja befolyásoló érvényűnek.

1–2. A kommunikáció résztvevőire nézve:

- objektív adottságok (prediszpozíció):
 - kognitív adottságok (ismeretek, hiedelmek)
 - nyelvi adottságok
 - nyelvhasználati adottságok
 - enciklopédikus adottságok
 - a beszédhelyzetre vonatkozó adottságok
 - kontextusra (szituációra) vonatkozó adottságok
 - kontextusra (szöveggörnyezetre) vonatkozó adottságok
 - kommunikáló partnerre vonatkozó adottságok
 - önmagára (a beszélőre) vonatkozó adottságok
 - fizikai adottságok
 - érzékszervi, beszélszervi adottságok
- szubjektív adottságok: a szándék

3. Az üzenetre nézve:

- a nyelvi kód
- a referenciális utalások kifejeződése
- a szövegszerkezeti viszonyok kifejeződése
- nyelvhasználati, pragmatikai sajátosságok (vö. a GRICE által megfogalmazott elvárásokkal, erről lásd alább)
- a határozottság mértéke az üzenet tartalmára nézve

4. A csatornára nézve:

- a résztvevőktől független fizikai adottságok
- a résztvevők fizikai adottságai

5. A nyelvi kódra nézve:

- a hasonló hangzású szavak jelentéskülönbsége
- az azonos alakú és a többjelentésű szavak jelentései
- a grammatikailag többértelmű alakok jelentései

6. A kontextusra nézve:

- a szövegelőzmény, szöveggörnyezet értelmezése
- a beszédhelyzet megértése
- a világra vonatkozó tapasztalati tudás

Az itt felsorolt adottságok bármelyikének hiánya vagy elégtelensége kommunikációbeli hiányossághoz, akár teljes sikertelenséghez vezethet. A tanulmány 4. pontjában azokról a kommunikáció tényezőit érintő eltérésekről lesz szó,

amelyek az autizmusban tapasztalt jellemző devianciák következtében gyakran értelmezésbeli eltéréshez, sikertelenséghez (félreértéshez) vezetnek.

2.2. A sikeres kommunikáció feltételeiről PAUL GRICE nyomán

GRICE szerint (1997) a kommunikáció itt felvonultatott elemi tényezői szempontjából jól formált interakció akkor eredményes, ha számolunk a társalgási implikaturákkal, azaz a nyelvi jelentésen felüli átvitt vagy többletjelentésekkel is. Amikor a beszélő által közölt jelentés nem azonos a nyelvi formáció jelentésével, társalgási implikatura keletkezik. Ez a jelenség nem ritka a mindennapok kommunikációs helyzeteiben: megértése a befogadó pragmatikai kompetenciáján múlik. Ezzel tehát GRICE a beszélői jelentésre helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor a kommunikáció eredményességének, a nyelvi közlésnek az értékelésében a hallgató szempontjait és adottságait helyezi előtérbe.

A többletjelentések feldolgozását, ezáltal a nyelvi kommunikáció sikerét GRICE az együttműködés feltételéhez köti; a társalgás résztvevői által követendő együttműködési alapelv nagyvonalakban azt mondja ki, hogy a társalgáshoz „hozzátett” adalék olyan legyen, amelyet az adott helyen, ahol megjelenik, a társalgás iránya elvár. Az együttműködési alapelvet GRICE felfogásában négy jól ismert maxima egészíti ki: a mennyiség, a minőség, a relevancia és a modor maximája. A mennyiség a közölt tartalom informativitására vonatkozó elvárás: a közlő kommunikációbeli „hozzájárulása” a kívánt mértékben legyen informatív a társalgás pillanatnyi célja szempontjából. A minőségre vonatkozó elvárás a közlő hozzájárulásának igazságtartalmára irányul: a beszélőtől az várható, hogy arra vonatkozó tudása, amit közöl, annak igazságát támassza alá. A relevancia (más néven viszony) maximája azt írja elő, hogy „Légy releváns”, azaz a közlőnek a közlés tárgyában szükséges igazodnia a kommunikációs helyzet tényezőihez (a hallgatóhoz, a kommunikáció céljához, témájához, közegéhez stb.). A modorra vonatkozó elvárás az érthetőséget támogatja: a tömörséget és a rendezettséget írja elő a homályosság és a kétértelműség elkerülése végett. A grice-i alapelv szerint az itt felsorolt elvárásokat teljesítő közlést intencionális, azaz szó szerint értelmezendő jelentés jellemzi; tehát amennyiben a beszélő betartja az itt felsorolt elvárásokat, akkor az általa közölt jelentéstartalom megegyezik a nyelvi jelek által megformált jelentéssel. A nyelvi megformálásra összpontosul a befogadó figyelme, a benne zajló kognitív műveletek során ideális esetben a nyelvi formáció jelentéstartalma képeződik le aktuális jelentésként. (A nyelvi megformálást övező nonverbális kommunikáció tüzetes értékelésére itt most nem kerül sor, de evidensnek tekintjük a nonverbális jelek nyelvi jel-értelmezést befolyásoló — támogató és/vagy akadályozó — szerepének lehetőségét.)

Ismeretes, hogy a többletjelentések megértésének képessége az egyén kognitív fejlődése során alakul ki olyan soktényezős folyamat eredményeképpen,

amelybe az eredendő mentális adottságokon kívül számos környezeti hatás is beletartozik, beleértve a szociális és kulturális környezetet is.

3. A megismerésről, amely minden emberi tevékenység — így a nyelvi és nem nyelvi működés — alapja

ROMAN JAKOBSON kommunikáció-felfogását és GRICE interakció-elméletét is átítatja az emberre jellemző nyelvi és társas viselkedés leírásának szándéka: miközben a kommunikáció kognitív hátterét kutatják, magyarázatokat keresnek a nyelvi kommunikációs mintázatokra. Ehhez a törekvéshez a két kiválasztott elméleten kívül számos olyan tudomány csatlakozik, amelynek kutatási tárgya vagy maga a nyelvi interakció, vagy pedig a vele szoros összefüggésben álló pszichológiai, neurológiai folyamatok széles köre. A kognitív nyelvészet kísérletet tesz arra, hogy a nyelvet — működése közben — az emberi kommunikáció fő sajátosságaiból kiindulva, az ember megismerési folyamatának ismeretében mutassa be. (A kognitív nyelvészet szemléletéről részletesen lásd TOLCSVAI NAGY 2013.)

Ki-ki egyéni tapasztalása is bizonyára alá tudja támasztani azt, hogy a kommunikációra való képességünk sok és sokféle adottságunk függvénye. Ahogy már erről szó volt, az ember bizonyos adottságai veleszületett jegyek, másokat sokrétű tanulási folyamat során sajátítunk el, melyek mindegyikének van szorosabb-lazább kapcsolata a kognitív mechanizmusokkal. A tanult viselkedési és kommunikációs mintáink kialakulását igen komplex megismerési folyamat övezi, amelynek minősége — beleértve az apróbb vagy nagyobb eltéréseket is — befolyásolja a viselkedési és a kommunikációs minták minőségét. Ezért — mielőtt az eredményes kommunikáció tényezőivel kapcsolatos sajátosságok és elvárások után ráterénénk az autizmusra jellemző eltérések tárgyalására — érdemes legalább nagyvonalakban áttekinteni, milyen műveletek sorát öleli fel a megismerés folyamata. Ehhez a funkcionális kognitív szemantika elméleti apparátusát hívjuk segítségül, melynek informatív jellemzése olvasható TOLCSVAI NAGY GÁBOR könyvében (2011).

3.1. A megismerés tényezői a funkcionális kognitív szemantika elméletében

Előljáróban pusztán röviden felelevenítem, hogy minden funkcionális tudomány — így az itt alkalmazott diszciplína is — használat alapú tudomány, tehát a funkcionális nyelvtudományra is igaz, hogy a használatban tetten érhető nyelvi jelekre összpontosít. A kognitív szemantika olyan, az emberi megismerésre alapozott tudomány, amely

- egyrészt a kognitív pszichológia megismeréssel kapcsolatos eredményeire és elveire támaszkodik,
- másrészt az elmeműködés holista modelljét tekinti kiindulópontnak.

A kognitív pszichológia a megismeréssel kapcsolatban a következő elveket vallja:

- az elme kreatív,
- az elme képes több műveletet párhuzamosan végezni,
- az agyi idegsejtek képesek fokozat szerint működni,
- az elme memóriája nem tökéletes, felejt, válogat, átrendez (TOLCSVAI NAGY 2015: 11, PLÉH 1999).

Az elme működésének, a megismerésnek a holista felfogása az alábbiakat fogalmazza meg:³

- az elmének azon területei, amelyek részt vesznek a megismerés műveleteiben, analóg módon dolgozzák fel az észlelt adatokat;
- az elme funkcionális területei nem függetlenek egymástól, közöttük lehetséges átjárás;
- az elvont ismeretek (így a nyelvi tudás) kialakításában szerepet játszanak a közvetlen tapasztalásból származó ismeretek;
- a világról való ismeretek, a közvetlen tapasztalásból szerzetteket is beleértve, részei a nyelvi ismereteknek; a megismerés, a megismerésből származó ismeret alakítja a jelentésszerkezeteket.

3.2. Alkalmazkodóképesség és sémaalkotás, valamint közös feltételük: a figyelemirányítás

A nyelvi tudást a kognitív képességek és a kognitív korlátok alakítják. Ezek közül itt három fontos adottságot emelek ki:

- alkalmazkodóképesség (például a perspektívában, a mindenkori beszélő nézőpontjának megértésében);
- absztrakció, sematizáció, kategorizáció (a jelentésszerkezetek létrehozásában) (TOLCSVAI NAGY 2015: 13);
- a figyelem orientációja, amely az ember minden mentális tevékenységének, így a nyelvi és nem nyelvi kommunikációnak is feltétele.

E három adottságról érdemes kicsit részletesebb képet alkotnunk, mert a későbbiekben látni fogjuk, hogy a nyelvi tudást meghatározó — itt kiemelt — kognitív képességek mindegyike (a kommunikáló másik fél perspektívájába való behelyezkedés, valamint a kategorizációs alapú sémaalkotás képessége, illetve az

³ A holista felfogással szemben a modularizmus elképzelése az agyműködésről az, hogy az elme funkcionális területei izoláltak, látszólag nincsenek kapcsolatban egymással, és eltérő mechanizmusok mentén is működnek. A holizmus és a modularizmus szemléletének ellentéte régtől fogva nyomon követhető; PLÉH CSABA aprólékos áttekintését adja a kétféle felfogás eredményeinek és lehetőségeinek, a lélektan, az agykutatás és más — az elmeműködés megértésére — törekvő tudományok bemutatásával (2000). Annyi bizonyos, hogy a modularista felfogás szemléletével a nyelvi működés mentális háttérében tapasztalható eltérések nehézkesen ragadhatók meg.

ezek feltételeként definiálható figyelemorientációs képesség) autizmusban sajátos mintázatot mutat.

Az a l k a l m a z k o d ó k é p e s s é g jelensége azonos töről fakad GRICE együttműködésnek nevezett elvével, gyakorlatilag annak fő feltételét ragadja meg. A sematizáció, azaz a sémaalkotás során az elme — a nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezetének felismerése és megértése alapján — mintákat hoz létre, amelyekhez való viszonyukban ítéelhetők meg további észlelések újabb adatai, vagy hozhatók létre újabb nyelvi kifejezések.

A nyelvi elvonatkoztatás folyamatában a kategorizáció egyenlő a fogalomalkotással, az észlelt adatoknak sematikus csoportokba (fogalmakba) való rendezésével: a megismerés során az elme az észleléseket feldolgozza, elvonatkoztatja a fontos tulajdonságokat, és kategóriákba, azaz fogalmakba rendezi. Az így létrehozott fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatba hozva azt a fonológiai pólussal.⁴

A kognitív szemantika úgy gondolkodik tehát a nyelvi kifejezésekről, hogy ezek „fogalmilag megszerkesztik, mentálisan megkonstruálják az általuk jelölt tartalmakat” (TOLCSVAI NAGY 2015: 15). A jelentésszerkezetekről tehát úgy vélekedik, hogy létrehozásuknak a fogalmi módjai megegyeznek a megismerés általános módjaival, pontosabban ezeket követik. TOLCSVAI NAGY GÁBORT idézve: „például a fizikai tárgyak tulajdonságainak elvonatkoztatása és kategóriákba rendezése általános elmebeli eljárás, egyúttal a dolgokat jelölő főnevek jelentésszerkezetének kialakítási módja” (uo.).

A megismerésre vonatkozóan fontos adalékként fogalmazódott meg a 70-es évek kognitív pszichológiai kutatásai révén, hogy a p r o t o t í p u s e l v k é n t számon tartott elmeműködési modell lényeges szerepet játszik a világ megismerési folyamataiban, így a fogalomalkotás kognitív műveleteiben is. Erre az elmebeli működési mechanizmusra — TOLCSVAI NAGY GÁBOR megfogalmazásában — az alábbiak jellemzők:

- a kategóriákba a felismert tulajdonságaik alapján sorolódnak be az észlelt példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyalábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem határozottak, egymást átfedhetik (2006: 49).

A prototípuselv alapján egy kategóriába addig sorol be valaki valamit, amíg ennek valami okát látja, mert olyan tulajdonságot fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati

⁴ A fogalomalkotás poláris jellege legrészletesebben LANGACKER kognitív nyelvtenában jelenik meg (1987).

alapú. A kategória központi példányai (köztük a prototipikus példánnyal) általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, a szélső példányok ezen tulajdonságok közül csak némelyiknek. Kognitív pszichológiai kísérletek igazolják, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik, így a nyelvi szerkezetekben is (TOLCSVAI NAGY 2006: 49).

A nyelvnek és a valóságnak a viszonyát a kognitív szemantika a *k o n s t - r u á l á s* kulcsfontosságú műveletével ragadja meg: eszerint a nyelv nem tükrözi a valóságot, hanem „a nyelv által a beszélő mentálisan megkonstruálja a valóság egy részletét leképezési viszonyokban”, azaz „a nyelv közege a megismerésnek és a kommunikációnak, nem eszköze” (TOLCSVAI NAGY 2006: 49).

A mentális tevékenységek — így a nyelvi tevékenység, a nyelvi kommunikáció is — a *f i g y e l e m i r á n y í t á s á t* igényli. A kommunikáció vonatkozásában gyakorlatilag legalapvetőbb feltételként fogalmazható meg a figyelem társas irányítása: „a nyelvi egységek jelentésszerkezetük révén mind meghatározott jelentésrepresentációkra irányítják a beszélő és a hallgató figyelmét” (TOLCSVAI NAGY 2015: 16). A nyelvi produkciót és a percepciót is meghatározza a figyelemorientáció minősége (irányítása, időtartama, erőssége stb.). Ennek egyik legnyilvánvalóbb szerepe definiálható a szövegek jelentés-összefüggésének kifejezésében és értelmezésében, a korreferencia létrehozásának, illetve értelmezésének szükségességében. A figyelemorientáció szerepe elemibb mentális műveletekben (a kategorizációban, a sémaalkotásban) is nyilvánvaló, ennek igazolására — a jól formált szövegek helyett — jóval inkább atipikus mentális működésű egyénnel folytatott dialógusok elemzése alkalmasak. (Ennek részleteiről a tanulmány félreértésekkel foglalkozó 6. alpontjában lesz szó.)

A figyelemorientációról való gondolkodás két kulcsfogalma a figyelmi keret és az előtér – háttér viszony. „A figyelmi kereten belül a nyelvi kifejezések által a figyelem fókuszában álló entitás előtérben áll, a figyelmi keret többi része háttérben van, az előtérben álló entitás konceptuális alapját képezi. A figyelem fókuszába a beszélő konstruálási műveletei helyeznek dolgokat. Az előtér – háttér megoszlása szerint profilálódik az előtérbe kerülő entitás egy nyelvi kifejezésben: a szemantikailag profilált elem az adott nyelvi kifejezés aktuális jelentése” (TOLCSVAI NAGY 2015: 17).

Egy nyelvi jel jelentésszerkezetének feldolgozásában a figyelmi keret tehát az a fogalmi keret, amely azokat a fogalmakat tartalmazza, amelyeket az elme a megismerés folyamatában, a feldolgozás pillanatában a központi fogalom köré rendez. Olyan figyelmi keretként működik tehát, amely „több, egymással összefüggő dolog háttére előtt” segít kijelölni azt a központi elemet, amelyre a figyelem az adott pillanatban irányul. (uo.) A kognitív nyelvészet előtér – háttér szemléleténél valamivel általánosabb kettősségként jelenik meg a figura és alap megkülönböztetése az alaklélektanban (Gestalt-pszichológiában), ahol az előtérben lévő

dolog a figura, a háttérben lévő pedig a feldolgozás viszonyítási pontját szolgáltató alap. (Az alaklélektanról lásd KARDOS 1974.)

4. A félreértésről, illetve a megértést, ezáltal a kommunikációt hátráltató nyelvi és nem tisztán nyelvi korlátokról

A kommunikáció sikere számos körülménytől függ, ezeket informatívan összegzi ROMAN JAKOBSON fentebb részletezett modellje. Ha a hallgatóra, beszélőre, üzenetre, csatornára, kódra, kontextusra jellemző adottságok bármelyikére — a sikeres kommunikáció szempontjából elvárható képest — akár csak enyhe deviancia is jellemző, akkor ez negatív irányban befolyásolja a beszélő és a hallgató között zajló folyamatot. A beszélő és a hallgató interakciójában leggyakrabban jelentkező kisiklás a félreértés; az alábbiakban — az autizmusra jellemzően tapasztalható eltérések értelmezése végett — először általánosságban ennek sajátosságairól, körülményeiről, lehetséges okairól, elkerülésének lehetőségeiről lesz szó.

4.1. A félreértés fogalmának értelmezései

A félreértésnek — mivel a kiváltó okok több tudomány számára releváns kérdéseket vetnek fel — elég széleskörű szakirodalma van. Itt két olyan tanulmányt emelek ki, amelyek — egymást kiegészítve — több lehetséges nézőpontot felvontatva ismertetik a félreértés fogalmát alapvetően nyelvtudományi vagy vele szorosan összefüggő keretben.

NAGY ANDREA a félreértések forráskönyveinek vizsgálatát azzal készíti elő, hogy felidézi magának a kifejezésnek a jelentését az Értelmező Kéziszótárra alapozva. A szótár kizárólag a hallgató oldaláról közelít a jelenséghez, számolva egyrészt annak érzékszervi elégtelenségével, másrészt mentális hiányosságával. A helyzet persze — ahogy erre a szerző is utal — ennél jóval összetettebb, ezért a félreértés okainak áttekintését komplex kommunikációs modellre alapozza, amelyben a beszélő adottságai is mint a kommunikációt meghatározó tényezők jelennek meg (2008: 60).

HARDI JUDIT a félreértés fogalmát — a férfiak és a nők közötti társalgási sikertelenségeket boncolgató kutatás szolgálatában — pragmatikai alapon közelíti meg, s mivel a pragmatika értelmezése sem egységes az egyes elméletekben, a félreértésnek és a pragmatikának a viszonyát is tisztáznia kell attól függően, hogy a pragmatika a nyelvtan moduljaként, avagy a nyelvelmélet részeként jelenik-e meg, vagy pedig a nyelvelméleten kívül áll-e mint a megismerés — nyelvi notációtól függetlenebb — komponense. HARDI a félreértés koncepciójának két-féle felfogását emeli ki. Az egyik koncepció fő motívuma az, hogy valamilyen „rendszerbeli hiba” folytán az információ nem jut el a beszélőtől a fogadóhoz, azaz sérül az a folyamat, amely során a beszélő által használt nyelvi eszközök alapján a befogadó értelmezi az információt, és kikövetkezteti a közlő szándékát.

Ebben a koncepcióban az említett kikövetkeztető mozzanatnak fontos szerep jut, ugyanis elég jónak kell lennie ahhoz, hogy a társalgás folyamatához hozzájárulhasson (2010: 80).

A félreértés másik koncepciója a társalgó felek közötti nyelvhasználatbeli különbségeket tekinti a félreértés forrásának. A félreértés kiváltó okai fonetikai, fonológiai, szintaktikai, grammatikai, lexikai és pragmatikai jelenségek eltérései is lehetnek (HARDI 2010: 80). Ez utóbbi elgondolás tehát igen kitágítja a jelenség vizsgálatának problematikáját.

4.2. A félreértés kognitív okairól

NAGY ANDREA a lehetséges okok áttekintéséhez JAKOBSON kommunikációs modelljét veszi alapul, röviden bemutatva, milyen fizikai és mentális okok játszhatnak szerepet a félreértésben az egyes kommunikációs tényezőkre nézve. Ezt a rövid összegzést azért érdemes áttekintenünk, hogy lássuk, a befogadó kognitív adottságai milyen más körülmények, illetve adottságok hálózatában töltenek be szerepet a jelentésleképezésben. Összegző megállapítását a hallgatóra és a beszélőre nézve érdemes idézni: „Mind a beszélőtől, mind a hallgatótól eredő félreértéseknek lehetnek objektív és szubjektív okai: mindketten valamilyen kognitív és fizikai prediszpozícióval vesznek részt a nyelvi interakcióban, amit objektív tényezőnek tekintünk, és mindkettőjüknek valamilyen szándékuk van, amit pedig szubjektív tényezőnek tartunk” (2008: 60). Jelen tanulmány problémafelvetése szempontjából a fizikai adottságok kevésbé mérvadóak, a kognitívak azonban annál inkább: „a beszélő és hallgató kognitív ismereteiből fakadó félreértéseinek tényezői a következők lehetnek: nyelvi, nyelvhasználati és enciklopédikus tudásuk, valamint a beszédhelyzetre (azon belül is a kotextusra, a kontextusra, a kommunikációban részt vevő másik félre és önmagukra) vonatkozó ismereteik” (uo.). A kommunikáció többi tényezőjére vonatkozóan summázva a negatív irányba ható kognitív adottságok a következők lehetnek: „Az üzenet tartalmazhat kódolási hibát, nem világos szövegszerkezeti viszonyokat, felléphetnek benne különböző referenciaproblémák, például a névmási utalás kétértelműsége, nyelvhasználati/pragmatikai problémák és homályos fogalmak használatából eredő bizonytalanságok” (uo.). A csatornára elsősorban fizikai elégtelenségek jellemzők, viszont a kódra, a nyelvre vonatkozóan adódhatnak kognitív adottságokból származó hibák: „a félreértésekért elsősorban a hasonló hangzás, a homonímia és poliszémia, valamint a grammatikai többértelműség a felelős”; végül a kontextust tekintve „a félreértés származhat a szövegelőzményre vagy szöveggörnyezetre, a beszédhelyzetre és a világra vonatkozó hiányos vagy téves ismeretekből” (uo.).

Ahogy fentebb a sikeres kommunikáció feltételeinek bemutatásakor JAKOBSON mellett GRICE interakció-elméletének fő tényezőire is hivatkoztunk, úgy ezeknek a maximáknak a nem (vagy nem eléggé) kielégítése is hátráltatóan hat a

megértésre, így a kommunikáció folyamatára. A GRICE által megfogalmazott elvárások háttérben álló globális elv, az együttműködés elve — mivel számos kognitív képességből táplálkozik — fenntarthatóságára nézve is sérülékenyebb. GRICE négy ismert maximájának — a mennyiségnek, a minőségnek, a relevanciának, a modornak — kisebb-nagyobb sérülése szintén kérdésessé teszi a megértés sikerességét.

Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a pszicholingvisztika és a pszichológia tudománya milyen adottságokat hoz kapcsolatba az együttműködés képességével: a legfőbb jellegzetességek mentén áttekintjük az autizmusra jellemző devianciákat, melyek a nyelvhasználatbeli eltérések okaiként nyelvtudományi szempontból is relevánsak, azért is, mert a nyelvhasználat tipikus sajátosságainak feltérképezéséhez és árnyalásához is nagyban hozzájárulnak az atipikus működéssel kapcsolatos vizsgálatok és felismerések. A *tipikus* és az *atipikus* fogalmak értelmezése az adott vizsgálat keretében legegyszerűbben a nyelvi és nem nyelvi kommunikáció eredményességének tükrében ragadható meg, amelynek feltétele az egyes tényezők vonatkozásában azok tipikus jellege.

5. A félreértés autizmusban jellemző kognitív háttéréről

Intuitíve — vagy akár a fentebb idézett jakobsoni és grice-i modell alapján tudományosan is — meg tudjuk határozni a sikeres kommunikáció tényezőit, körülményeit, feltételeit. Az ezektől való eltérések különböző mértékben térítik el a közlés-befogadás/megértés interakcióját a tipikustól (vagyis a sikerestől). Az eltérések egy-egy jellegzetes mintázata lehetővé teszi, hogy valamely egyedi fejlődési zavarhoz rendeljük hozzá: ilyen többek között az autizmus spektrum zavarok néven diagnosztizált tünetcsoport, amelyre jellemző nyelvi-kognitív mintázatok az utóbbi években egyre inkább a pszicholingvisztikai kutatások látókörébe kerülnek. Ennek több oka is lehet: egyrészt, ahogy ezt GYÖRY MIKLÓS, a téma egyik hazai szakértője is látja, az autizmus épp a sajátosan humán képességek tekintetében tér el a tipikustól — a kommunikatív viselkedésben, a nyelv mögötti kognitív feldolgozásban, a kogníció és a viselkedés rugalmas, adaptív szervezésében —, így az autizmus devianciáinak megismerése révén többet tudhatunk meg ezeknek a humán képességeknek a mélységeiről (2006). A nyelvtudomány számára pedig az autizmus nyelvi-nyelvhasználati vonatkozásának a kutatása a legérdekesebb feladat, ugyanis pillanatnyilag elég nagy figyelmet kap az az elképzelés, hogy autizmusban a nyelv és a kommunikáció sajátos mintázata figyelhető meg: tudniillik az, hogy az absztrachált nyelvi rendszer ép, de a kommunikatív funkciók sérültek, amelynek háttérben a szándék megértésének zavarát gyanítják, ami pedig a társas viselkedés egyik kulcsmozzanata (vö. pl. HAPPÉ 1993, 1994).

Egyéni tapasztalatom az, hogy az autizmus jellemzésében a nyelvi rendszer egyes moduljait külön-külön érdemes megítélni, mivel — bár az autizmus

spektrum zavarra nézve egységesen érvényes sajátosságok így sem fogalmazhatók meg — a nyelvi rendszer részrendszereinek elvonatkoztatása vélhetően egymással nem tökéletesen megegyező kognitív sémák mentén zajlik, ezeknek kialakításában, mintázataikban más-más egyedi vonások jelenhetnek meg.

Miután az alábbiakban nagyvonalakban áttekintjük az autizmus általánosnak tartható atipikus jellemzőit, valamint a nyelvre-nyelvhasználatra jellemző sajátosságait, egy-egy példa elemzése kapcsán látni fogjuk a nyelvi és a nem nyelvi félreértés egy-egy lehetséges forgatókönyvét azzal a céllal, hogy miközben feltárjuk a félreértések hátterében álló atipikus kognitív mintázatokat, egyrészt próbáljuk meg a nyelvhasználatbeli eltérésnek kognitív nyelvészeti magyarázatát adni; másrészt ebből a magyarázathoz kiindulva javaslatként törekedünk a megértést támogató közlési formaként a vizsgálttól eltérő nyelvi megformálást körvonalazni.

5.1. Az autizmus atipikus jellemzőiről általánosságban

Az autizmus spektrum zavar gyűjtőnévvel egy sor olyan atípusos működést jelöl a tudomány, amelyeket számos azonos sajátosságaikon kívül számos eltérő tulajdonsággal is jellemezhetünk. A tudomány mai állása szerint az autizmus hátterében idegrendszeri fejlődési rendellenesség áll, és bár egyre többet tudunk ennek részleteiről, a diagnosztika még mindig a viselkedéses jegyek értékelésén alapul, és három területre összpontosít: a kölcsönös társas viselkedésre, a kölcsönös kommunikatív viselkedésre, valamint az érdeklődés és a tevékenység adaptív, rugalmas szervezésére.⁵

Bár a nyelvtudomány talaján állva ez a három aspektus látszólag eléggé távol eshet a nyelvvél való tudományos foglalkozás kérdésköréitől, mégis érdemes komplexen értelmezni őket, ugyanis hatásuk nyomon követhető már a nyelv elsajátításának folyamatában, valamint a nyelvhasználat kommunikációban tetten érhető jelenségeiben is. Ezért kutatásukban a pszichológia és a neurológia tudományágain kívül egyes — főképpen kognitív — nyelvészeti vagy a nyelvészethez szorosan kapcsolódó tudományágak is szerepet kapnak, mint például a kommunikációelmélet, az interakció-elmélet, a beszédaktus-elmélet, a társas nyelvészet ágai, a kognitív nyelvészet, azon belül a funkcionális kognitív szemantika stb.

A pszichológiai kutatások eredményei alapján ismeretes, hogy az említett három — az autizmusban diagnosztikai támpontként is szolgáló — képességzavarban lényeges szerepet játszik a figyelem irányításának mássága. A kognitív — így a pszichológiai, pszicholingvisztikai, kognitív nyelvészeti — megközelítések számolnak a figyelem irányításának szerepével az emberi interakció nyelvi és

⁵ Az autizmus spektrum zavar orvosi-pszichiátriai diagnózisa egységesen a DSM 4., illetve a DSM 5. néven ismert kézikönyvekben összefoglalt diagnosztikai irányelvek alapján történik.

nem nyelvi természetű vonatkozásaiban. A figyelemorientáció — minden lehetséges eszközt kimerítő — vizsgálata véleményem szerint alapvető szükséglet ahhoz, hogy árnyaljuk a lehetséges okokat és a megoldási lehetőségeket. A figyelemorientáció jellege (nem elégséges pusztán a minőségéről beszélnünk) véleményem szerint abszolút kiindulópontja az autizmusban keletkező zavarok legtöbbjének, nem vitatva a háttérben álló kiváltó okok komplexitását.

Röviden az alábbi jellegzetességek foglalhatók össze az egyes képességekkel kapcsolatosan, amely képességek között szoros kapcsolat és nagy átfedések vannak, mivel a háttérükben álló kiváltó okok is közösek. Ezek az ismeretek — bár nem tartoznak szorosan a tanulmány témájához — az összbenyomás szempontjából nagyon hasznos adalékok.

Az autizmus legmarkánsabb jellegzetessége a kölcsönös társas viselkedések zavara: „a korlátok a másik személy perspektívájának és belső állapotainak a megértésével és figyelembe vételével kapcsolatosak” (GYÖRY 2006: 1348). Ez a hiányosság a kommunikációelmélet talaján a grice-i együttműködési elv sérüléseként ragadható meg, amely — mint ismeretes — kimondja: „legyen adalékod a társalgáshoz olyan, amilyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja vagy iránya elvár, melyben éppen részt veszel” (GRICE 2001: 216). A „cél vagy irány” felismerése és a hozzá való alkalmazkodás a partner kommunikációs szándékának megértését jelenti, amelyhez elengedhetetlen a partner nézőpontjának legalább bizonyos fokú értése. A kommunikáció szűkebb értelemben vett üzenetének megértése pedig a nyelvi kijelentések pontos referenciájának megértését kívánja meg, amihez nem ritkán — jellemzően a szituációra „mutató” deiktikus utalások értelmezésében — a partnerrel való közös figyelmi irányításra van szükség.

A kölcsönös kommunikatív viselkedésnek a jelentősége nyilvánvaló nyelvi és nem nyelvi kommunikációban is, és szorosan összefügg a kölcsönös társas viselkedésre való képességekkel.

Az üzenet kulcsfontosságú részleteinek (kulcsszavainak, tétel- és fókuszmondatainak, a kulcsszavak mentén szerveződő tematikus hálónak stb.)⁶ az azonosítása a figyelem centrális orientációját kívánja meg. Az autizmusban ez a képesség jellemzően gyenge.

Általában nehézséget jelent a nonverbális kommunikációs megnyilvánulások megértése és ezek adekvát, kommunikációt támogató alkalmazása is.

A kölcsönösség hiánya mutatkozik meg abban az autizmusra jellemző működésben, amikor is párbeszéd során a közlő nem tart igényt a partner visszajelzésére, kibújik az interakcióból fakadó alkalmazkodási kényszer alól, monologikus közlésbe vált.

⁶ A kulcsszói státusról lásd legújabban ANDOR 2016: 34–37.

Az érdeklődés és a tevékenység adaptív, rugalmas szerveződése a feltétele az ember alkalmazkodó működésének. Az ember spontán tevékenységét pillanatnyi érdeklődése irányítja. Ez az autizmusban jellemzően egyetlen vagy csupán néhány irányba mutató törekvés, amelynek merev keretei és sztereotip mintázata van. Ez a hiányosság áll a háttérben annak a kölcsönös kommunikatív viselkedés hiányát előidéző működésnek, melynek során a közlő „felszámolja” a kölcsönösséget a visszajelzést nem váró, illetve nem engedő monológjával. A kommunikációs helyzetekben ez a beszűkülés jellemzően a nyelvi rituálékhoz való ragaszkodásban nyilvánul meg.

5.2. Az autizmus nyelvi és nyelvhasználattal kapcsolatos jellegzetességei

A nyelv ismeretére és a jellemző nyelvhasználatra irányuló vizsgálatokat illetően az autizmus spektrumára érvényes helyzet körvonalazása nem egyszerű feladat. Egyrészt azért, mert a vizsgálat feltétele a klinikai értelemben vett ép nyelvi működés (ez nem azt jelenti, hogy jól irányzott módszerekkel ne lehetne a nyelvi működésbeli atípusos sajátosságokat kimutatni), és mert az ép nyelvi működés általában csak a magasan funkcionáló autistákat⁷ jellemzi; másrészt azért, mert az autizmus spektrumot nagy nyelvi-kommunikációs változatosság jellemzi, amit a modellalkotásra való törekvés szempontjából figyelembe kell venni. GYÖRY MIKLÓS véleményéhez csatlakozva: „A teljességre törekvő stratégia — egyéb hátrányai mellett — meglehetősen nehézkessé teszi az autizmus-specifikus pszicholingvisztikai magyarázó modellek kidolgozását” (2006: 1352). Ezért egy lehetséges magyarázó modell kidolgozása szempontjából célravezető azokra a nyelvi jelenségekre (vagy ezek némelyikére) összepontosítani, amelyek használatában az autizmus spektrum nyilvánvaló eltéréseket mutat; valamint a vizsgálat közegeként a magasan funkcionáló autistákat választani, akik az autizmus spektrum zavaron kívül nem mutatnak más neurokognitív devianciát.

Ezeket a törekvéseket szem előtt tartva röviden összefoglaljuk a nyelvi kompetencia körébe tartozó képességek — magasan funkcionáló autistákra érvényes — általánosítható jellemvonásait.

5.2.1. Grammatika

Az autizmus spektrum zavarra jellemző grammatikai kompetencia feltérképezése végett számos vizsgálatot végeztek eddig, amelyek eredményei nem minden esetben mutatnak megegyező irányba. Ez persze összefügghet a vizsgált zavar

⁷ A „magasan funkcionáló” megjelölés azokat az autizmus spektrum zavarral élő személyeket jellemzi, „akik megfelelnek három, önmagában is puha kritériumnak: (1) nem mutatnak átfogó értelmi sérülést; (2) nem mutatnak markáns nyelvi zavart, azaz szorosan vett, alapvető (formális) nyelvi képességeik klinikai értelemben megfelelnek mentális koruknak; és (3) rendelkeznek alapvető önelátási, életviteli készségekkel” (GYÖRY 2006: 1352) A magasan funkcionáló autizmus spektrum meghatározottabban körvonalazható populációja az Asperger-szindrómával élők csoportja.

változatos nyelvi képességbeli mintázatával, de a kutatás módszerének árnyaltságával, illetve a vizsgált populáció szignifikáns eredményeket lehetővé tevő vagy nem tevő méretével is.

GYÖRY — eddig többször is idézett munkájában — a nagy mintákon nyelvi tesztekkel végzett vizsgálatok eredményeinek összegzéseként arra a következtetésre jut, hogy „a nyelvi profil átfogó mintázata nem mutat sajátos minőségi (mintázatbéli) eltérést autizmus spektrum zavarban, s a grammatikai kompetencia az esetek egy jelentős részében érintetlen lehet” (2006: 1358). Ez az eredmény azonban nem általánosítható: a magasan funkcionáló autizmus esetében is tapasztalhatók szórványos eltérések elsősorban a grammatikai produkciókban (pl. a produktív morfológiában és szintaxisban).

5.2.2. Mentális lexikon

A pszichológiai és pszicholingvisztikai kutatások szakemberei az autizmusra jellemző mentális lexikkal kapcsolatban a grammatikai kompetencia vizsgálataéhoz hasonló eredményre jutnak. A magasan funkcionáló autistákat „az életkoruknak és a képességmintázatuknak megfelelő (vagy akár kiemelkedő) mentális lexikon, komplex és produktív grammatika jellemzi” (GYÖRY 2006: 1355). A magasan funkcionáló gyerekek tesztelése is ahhoz az eredményhez vezetett, hogy „a lexikon szerveződésében alapvetően hasonló szemantikai kategóriák jelennek meg, mint tipikus fejlődésű személyeknél” (i. m. 1359). A receptív szókincs vizsgálata is ezt mutatta ki.

Léteznek azonban olyan szisztematikus autizmusvizsgálatok is, amelyek — néhány jelenségre vonatkozóan — a lexikai reprezentáció és előhívás finom minőségi eltéréseiről számolnak be. Ezeknek a finom devianciáknak a vizsgálatában van relevanciája a nyelvtudománnyal is érintkező interdiszciplináris gondolkodásnak, ezért legalább nagyvonalakban érdemes felsorakoztatni, hogy az eddigi kutatások tanulságaképpen milyen jelenségek tartoznak ezek közé.

F e l t ű n ő e n p e d á n s , v á l a s z t é k o s b e s z é d : az igényesség a szóhasználatot és a mondatszerkesztést is jellemzi.⁸ Jellemző lehet az idioszinkratikus és a neologisztikus szóhasználat is; azaz hogy az érintett gyerekek vagy felnőttek bizonyos szavakat nem eredeti jelentésükben, hanem valamilyen specifikus jelentésben használnak, vagy akár egyedi szavakat is létrehozhatnak.

N e h é z s é g b i z o n y o s s z e m a n t i k a i k a t e g o r i á k j e l e n t é s é n e k r e p r e z e n t á c i ó j á b a n : mind a megértésben, mind pedig az aktív nyelvhasználatban nehézséget jelent — a kognitív, episztemikus és információs — mentális állapotokat jelentő kifejezések szemantikai reprezentációja (néhány példája ennek a kategóriának: *hisz, gondol, vél, remél, meglepődik,*

⁸ Maga Asperger úgy fogalmazott, hogy „kis professzorokként” beszélnek az érintett gyerekek (1991).

meghökken, aggódik stb.). A másik problémás kategóriát a szemantikai reprezentáció szempontjából a társas viszonyokat kifejező terminusok jelentik (pl. *ismerős, barátság, vetélytárs* stb.). Az említett kategóriákba sorolható kifejezések megértésének a bizonytalansága valószínűleg összefügg azzal az autizmusra jellemző kognitív zavarral, amely mások érzelmi és mentális állapotának megértésében mutatkozik meg.

A *deixis* (a szövegtanban szituatív deixisként, exoforaként definiált utalás) értelmezésének nehézsége. A szituatív *deixis* referenciális értéke mindig az aktuálisan adott beszédhelyzetben dől el (pl. *ez, az, itt, ott, most, előbb* stb.). Az aktuális referenciális érték változékonysága a szituáció függvényében a befogadó részéről egyfajta rugalmasságot kíván a jelentésreprezentáció műveletében. A kívánt rugalmassághoz szükséges kognitív mechanizmusok azonban az autizmus spektrum zavaraiiban sérülést mutatnak.

A kontextusfüggő jelentésleképezések kognitív mechanizmusának eltérése. Az autizmusból jellemző kontextuális lexikális kompetencia vizsgálatában leginkább a homográf-egyértelműsítési paradigmával végzett kutatásokra támaszkodhatunk. A homográfokat a nyelvtudomány a hangalak és a jelentés viszonyának tipológiájában grammatikai homonimákként tartja számon (pl. *egyek* valamit vs. *egyek* vagyunk; *mentek* ők valahová vs. *mentek* én valamit stb.). Ezeknek az egyébként relatíve ritkán előforduló szóalakoknak a jelentésreprezentációjában az eredményre nézve nem mutatható ki szignifikáns eltérés az autizmusból érintett személyek nyelvhasználatában. Magának a jelentésleképezésnek a műveletében azonban a vizsgálatok definiálható eltéréseket sejtene. Az tapasztalható, hogy a grammatikai homonimák jelentését nem az adott kontextus, hanem az alternatív hangzó alakok relatív gyakorisága alapján döntenek el. Általában véve megfogalmazható, hogy autizmus spektrum zavarban a lexikális előhívás folyamata „kevésbé kontextusérzékeny”, mint a tipikus fejlődésű egyének nyelvhasználatában (GYÖRY 2006: 1361).

Az autizmus spektrum zavarra (legalábbis a jól vizsgálható, magasan funkcionáló autistákra) jellemző mentális lexikonról való ismereteink tehát alapvetően finom eltérésekről szólnak a tipikus fejlődésű egyének mentális lexikonához képest. Ezeknek az eltéréseknek a kialakulásában minden bizonnyal szerepet játszik az autizmusra jellemző figyelemorientáció különbözősége és a sémaalkotás ebből adódó egyedi mintázata. Az elvonatkoztatott fogalmak jelentésszerkezetéről a használatuk során szerezhetünk benyomást. Véleményem szerint a mentális lexikonban tapasztalható finom eltérésekről és a mentalizáció műveleteiben sejtethető sajátos mintázatokról a kognitív nyelvészet, illetve a funkcionális kognitív szemantika szemléletének és apparátusának bevonásával valamivel árnyaltabb képet kaphatunk. Ez hasznos adalék lehet az autizmus spektrum zavar nyelvi-szemantikai vetületének jellemzésében, és akár hozzásegíthet egy más szemléletű magyarázó

megközelítés kidolgozásához. (Ennek alátámasztásaként lásd a 6. pont saját gyűjtésű példáinak az elemzését.)

5.2.3. Pragmatika

Az autizmus spektrum zavar jellemzése szempontjából érdemes a pragmatika jelentését a lehető legtágabban értelmezve olyan gyűjtőkategóriaként használni, amelybe minden olyan szempont beletartozik, amely mentén az érintett személyek működésében tapasztalható nyelvi-kommunikációs jelenségek háttérben gyanítható társas-kognitív viselkedési zavarok is megragadhatók. A pragmatika — ebben az értelmezésében — voltaképpen az az átfogó tudományterület, amelynek kiemelkedő szerepe van a nyelvi-kommunikációs működésben tapasztalható eltérések magyarázatában. Gyakorlatilag minden nyelvi-kommunikációs eltérésnek van valamilyen pragmatikai vonatkozása, ezért itt azokra a nehézségekre összpontosítunk, amelyek az autizmus spektrum zavart — illetve a magasan funkcionáló autistákat — legátfogóbban jellemzik.

A k o m m u n i k a t í v f u n k c i ó z a v a r a : GYÖRY MIKLÓS emlékeztet idézett írásában arra, hogy szisztematikus vizsgálatok és klinikai tapasztalatok is alátámasztják azt, hogy az autizmussal élő személyek „kevesebb és kevésbé változatos beszédaktust produkálnak, mint az illesztett kontrollszemélyek, még akkor is, ha formális értelemben vett nyelvi kompetenciájuk megegyezik tipikusan fejlődő társaikéval” (2006: 1363). Gyakorik a visszajelzést nem váró monológok, valamint a késleltetett echolália, amikor is az érintett személy látszólag (és gyakran valójában is) kommunikatív funkció nélkül ismételi meg korábbi kommunikációból származó szövegrészleteket.

H i á n y o s s á g o k a t á r s a l g á s i k é s z s é g e k b e n : a társalgási készségek sérülése kapcsolódik a grice-i társalgási maximákban foglalt elvárások nem kielégítő teljesüléséhez. Az érintett személyek a mennyiség maximájának megsértése révén inadekvátan kevés (tömör) vagy sok (részletes) információt közölnek; a relevanciára (viszonyra) vonatkozó elvárás a legsérülékenyebb sík, nehézséget jelent a társalgásbeli partnerhez való értő és át-, illetve beleérző viszonyulás; a modor maximájának megsértését az autizmus spektrum zavarra jellemző egyedi nyelvi adottságok idézik elő (pl. magas hanghordozás, echolálás, időnkénti monológba váltás a dialógusok során stb.).

A n e m s z ó s z e r i n t i n y e l v h a s z n á l a t n e h é z s é g e . Általánosan azt mondhatjuk, hogy mivel a nem szó szerinti nyelvhasználat megértése a befogadó részéről nagyban megkívánja a közlő kommunikatív szándékának felismerését, ennek a képességnek a gyengesége miatt az érintett személyek bajban vannak ezek jelentésének pontos leképezésével. A nem szó szerint értendő kifejezéseket HAPPÉ tipológiai törekvésű kutatása nyomán három kategóriába sorolhatjuk az alapján, hogy megértésük a szándéktulajdonítás milyen komplexitását igényli az autizmus spektrum zavarral élő befogadótól (1993). A vizsgálat

eredményeit kissé leegyszerűsítve érdekes képet kapunk: az explicit hasonlat (a hasonló és a hasonlított nyelvi kifejtettségével) egyáltalán nem veszi igénybe a szándéktulajdonítás képességét; a metaforák megértése azonban már igen; az írónia vagy a szarkazmus megértése pedig még a metaforák esetében szükségesnél is jóval magasabb szintű szándéktulajdonítási képességet vár el. HAPPÉ megfigyelése párhuzamba állítható GRICE okfejtésével a társalgási implikaturák megértéséhez szükséges együttműködési alapelvről.

A nem szó szerinti jelentés leképezésére nézve az érintett populáció vonatkozásában még az emelendő ki, hogy a valódi nehézséget voltaképpen a nem szó szerinti nyelv spontán, rugalmas és produktív használata jelenti; az idiomatikus metaforák megértése (pl. *csütörtököt mond, elugrik vásárolni* stb.) általában nem jelent különösebb gondot.

Több tudományos megközelítés (pl. a kommunikációelmélet vagy a relevanciaelmélet is) arra a következtetésre jut, hogy a legalapvetőbb kognitív működés az emberi kommunikációban a szándékkifejezés és a szándéktulajdonítás (azaz a partner kommunikációs szándékának a felismerése). Ez annyira markáns elvárás a kommunikáló partnerek képességére vonatkozóan, hogy „a szándéktulajdonítás képessége nélkül nem lehet valaki részese a rugalmas, komplex, kölcsönös humán kommunikációs interakcióknak” (GYÖRY 2006: 1370). Mivel az autizmus spektrum zavarra erősen jellemző a mentálisállapot-tulajdonítás zavara, valószínűleg a szándéktulajdonítás sérülése a fő oka a kommunikációs nehézségeknek.

5.3. Az atipikus kognitív sajátosságok kapcsolata a nyelvvel

A kognitív sajátosságok nyelvi működéssel való összefüggése az egyéni mentális mintázatot mutató egyének esetében (ahogy persze a tipikusnak mondható mentális működésű egyének vonatkozásában is) különösen izgalmas és sok kérdést magában foglaló terület. Ezeknek a kérdéseknek az alapos tárgyalása hatalmas szakirodalmat ölel fel, a kutatási eredmények nyomán újabb és újabb feltételezések újabb és újabb tisztázandó kérdéseket és kutatási irányokat hívnak életre. Itt ezek közül egy — e tanulmány fő törekvése szempontjából leginkább releváns — témakört emelünk ki: a kognitív sajátosságoknak és a nyelvi működésnek a koherenciateremtésben megnyilvánuló kapcsolatát. Ennek a témának a tárgyalása megkívánja a megismerési működés és különösképpen a figyelemirányítás jellegzetességeinek a felidézését.

Kiindulópontként GYÖRY MIKLÓS szintézisét idézem a témában végzett kutatások eredményeiről: „az autizmussal élő személyek egy sajátos kognitív feldolgozási stílust mutatnak, elsősorban a — tágan értelmezett — észlelési-bemeneti folyamataikban. Ennek lényege, hogy esetükben gyengébb az a tendencia, amely a bejövő részinformációkat jelentésteli, egészszleges mintázatokba szervezi

a kontextusra érzékeny módon a kogníció különböző területein és szintjein, s erősebb az a tendencia, amely a bejövő információt izolált részletenként dolgozza fel. Ebből ered, hogy az érintett személyektől relatíve gyenge teljesítményt várhatunk olyan helyzetekben, amikor a feladat kulcsmozzanata input-integrációs jellegű, ám akár a tipikusnál is jobb teljesítményhez vezethet, ha a feladat kulcsmozzanata éppen a részinformációknak a kontextustól függetlenül történő kódolása és feldolgozása. HAPPÉ (1999) szerint ez a sajátos kognitív stílus az inputfeldolgozás legkülönbözőbb (pl. perceptuális és nyelvi) területein és egymástól távoli szintjein (pl. elemi látási folyamatok, illetve a szövegkoherencia megteremtése) érvényesül, azonban egyéneenként eltérő mintázatokban” (GYÖRY 2006: 1376).

Az észlelési-bemeneti folyamat fókuszja a figyelem középpontjába kerülő jelenség (entitás, tulajdonság, cselekvés stb.). Az észlelési-bemeneti folyamatról imént mondottak alapján — autizmus spektrum zavarban — a figyelemorientáció feltételezhetően nem jelenségek (jelenségrészletek, tulajdonságok) komplex halmazának egészére irányul, hanem a figyelem izoláltan szelektál a jelenségek (jelenségrészletek, tulajdonságok) között: az érintett személy egyedi kognitív mintázatának megfelelően kiválasztja azt az egyetlen vagy néhány fontos tulajdonságot, ami alapján a valóságdarabot — vagy egy komplexebb tényállást — mentálisan leképez. És ez igaz lehet egyrészt a tapasztalással észlelt valóságdarabok vagy tényállások (beazonosító, explicit nyelvi produkcióhoz nem kötődő) leképezésére, másrészt a nyelviileg feltételezhetően kifejezett valóságdarab vagy tényállás mentális leképezésére is. (Sőt ez a konstruálási mechanizmus vélhetően a kezdeti elemi nyelvelsajátítási-megismerési fogalomalkotó folyamatot mintázza, aminek eredményeképpen nem tipikus tulajdonságok mentén absztrahálódnak nyelvi kategóriák. Ez utóbbi eltérés állhat akár a korábban tárgyalt idioszinkretikus nyelvhasználat háttérében is.)

A nyelvi jelentésleképezés és a koherenciateremtés folyamatában is szerepet játszó figyelemorientációval kapcsolatban két kulcsmozzanatra érdemes visszatálnunk, amelyeknek a funkcionális kognitív szemantika nagy jelentőséget tulajdonít: a figyelmi keretre és az előtér – háttér viszonyra. (Lásd fentebb a tanulmány 3.2. pontját.) Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a figyelem fókuszába kerülő — és egyben a megértési folyamat fő szemantikai lehorgonyzási pontjaként szolgáló — nyelvi jel vagy jelrészlet az autizmus spektrum zavarban gyakran eltér a tipikustól, akkor számolni lehet azzal, hogy a fókuszált jel vagy jelrészlet (fontos tulajdonság) köré szerveződő figyelmi keret összetevői is egyedi (a tipikustól eltérő) viszonyítási háttérrel alkotnak, amely alapján az előtérbe kerülő (fókuszált) aktuális jelentés törvényszerűen tér el a tipikustól. Ez a feltételezhető összefüggés hozzásegít az alábbi — az autizmus spektrum kognitív-kommunikációs zavarát jól modelláló — nyelvi-kommunikációs interakció elemzéséhez és magyarázatához.

6. A nyelvi-kommunikációs félreértés mentális hátterének vizsgálata autizmus spektrum zavarban

Ahogy erről már a tanulmány több pontján szó volt, az autizmus spektrum zavarra igen jellemző nyelvi-kommunikációs nehézségek, és az ezekből származó félreértések megközelítése során nagyon bonyolult kép tárul a kutatók elé. Figyelembe vehető támpontként GYÖRY azt is megfogalmazza, hogy a magasan funkcionáló autisták nyelvhasználatában tapasztalható eltérés a „váratlan, gyors feldolgozást igénylő és társasan komplex helyzetekben” erősödik fel (2006: 1355).

Az alábbi — egyéni gyűjtésből való, magasan funkcionáló Asperger szindrómás gyermektől származó — nyelvi produkció jól szemlélteti a nem megfelelő jelentésrepresentációt és -leképezést. A jelenséget a nyelvi sík elemzésére alapozva a kognitív nyelvészet (érintőlegesen a pszicholingvisztika) eszközeivel törekszem magyarázni, ami — reményeim szerint — elvezethet egy elméletalapú magyarázó modell és egy belőle kiinduló, kommunikációs működést támogató stratégia kidolgozásához.

6.1. Egy nyelvi-kommunikációs félreértés kognitív nyelvészeti elemzése

Mivel a nyelvi-kommunikációs interakcióbeli nehézségek a sajátos kognitív feldolgozási stílussal összefonódva a társas viselkedésbeli devianciákra, ezzel együtt a szándéktulajdonítás képességének elégtelenségére is visszavezethetők, a nyelvi példa szituatív kontextusát is érdemes figyelembe venni.

Kommunikációs helyzet: Szalonnasütés után az udvarban nyári melegben az udvar növényzete szárad, a kialudni készülő tüzet néhányan körülülik beszélgetve, miközben az érintett gyerek (A) kicsi száraz növényeket tesz a parázsra, amitől nagy füst keletkezik, B személy szerint (aki az érintett gyerek anyja) ezt jó volna elkerülni:

B: – *Ne dobj a tűzre apró levelet, mert nagyon füstöl.*

A: – *Rendben, nem dobok.*

[Kis idővel később egy kicsi ágat dob rá.]

B: – *Ne dobj a tűzre apró ágat se, mert attól is nagy a füst.*

A: – *Rendben.*

[Kisvártatva egy kis maréknyi fűszálat dob rá.]

B: – *Mondtam, hogy ne dobj a tűzre több apró dolgot, mert nagyon füstöl.*

A: – *Nem is mondtad!*

B: – *De mondtam.*

A: – *Nem! Azt mondtad, hogy ne tegyek rá leveleket és ágakat.*

A nyelvi-kommunikációs helyzetben B kommunikációs szándéka az, hogy A reakciója az legyen, hogy nem tesz a parázsra olyan dolgokat (jellemzően növényeket), amelyek füstöt idéznek elő. A a B által kifejezett szándékot — a füst elkerülésére irányuló törekvést — megérti, azaz a szándéktulajdonítás műveletében

ebben a példában olyan nagy hiányosság, ami az együttműködés szándékát hátráltatná, nem tapasztalható. Ennek következtében A és B — mint a beszédesemény aktív résztvevői — a nyelvi interakció összetevőinek folyamatos aktív feldolgozása, episztemikus lehorgonyzása révén megértik a beszédhelyzetet, ezzel létrehoznak egy szövegvilágot. Az episztemikus lehorgonyzás — TOLCSVAI NAGY GÁBOR meghatározásában — „a nyelvi közlések egyik alapvető tényezője: ezáltal képesek a nyelvi interakcióban résztvevők a szövegekben említett dolgokat és folyamatokat azonosítani” (2011: 130, az episztemikus lehorgonyzáshoz bővebben lásd még 2013: 161–165).

Ahogy ez a nyelvi közlés kognitív háttérét illetően szükségszerű működés: B (a közlő) a megnyilatkozásaiban a dolgokat nem pusztán megnevezi, hanem A (a hallgató) számára azonosíthatóvá teszi. Az idézett példában a B által nyelviileg kifejezett tartalom és az A által megértett tartalom episztemikus lehorgonyzásában eltérés van. Ennek következtében a kettejük által létrehozott szövegvilág bizonyos összetevőiben eltér egymástól, tehát sérül az a mentális modell, amely a szövegbeli és a szituációbeli információk alapján jön létre, és a szövegértelem alapvető közegét adja. A szövegvilág ugyanis egy rendkívül komplex és igen érzékeny közeg: „a beszédhelyzet tér- és időszerkezetéből, a beszédhelyzetben részt vevők viszonyrendszeréből és cselekedeteiből és a szövegben megnevezett vagy bennfoglalt dolgokból áll össze a résztvevők észlelései és egyéb kognitív műveletei által” (TOLCSVAI NAGY 2011: 130).

A dialógus első fordulójában az A által adott nyelvi reakció nincs összhangban A cselekvésével:

B: – *Ne dobj a tűzre apró levelet, mert nagyon füstöl.*

A: – *Rendben, nem dobok.*

[Kis idővel később egy kicsi ágat dob rá.]

Figyelembe véve, hogy B-nek — a füstképződés elkerülésére irányuló — szándékát A megértette, azaz az együttműködésre való törekvés elve nem sérül, a nyelvi és a cselekvésreakcióban tapasztalható kontraszt alapján azt feltételezhetjük, hogy az *apró levelet* kifejezés — beszédhelyzethez idomított — lehorgonyzási műveletében történhetett hiba. A részéről annak vélhető feltételezése, hogy a kicsi ág nem okoz füstöt, arra enged következtetni, hogy az *apró levelet* kifejezés jelentésszerkezetének az a részlete, amelyet A a füstképződéssel kapcsol össze, nem a dolog méretére vonatkozó információ (*apró*), hanem magának az entitásnak a típus- vagy kategóriaelnevezése (*levél*).

Ismeretes (lásd a fentebb a 3.2. pontot), hogy a jelentésleképezés műveletében központi szerepe van egyrészt a figyelem fókuszába kerülő fogalom köré szerveződő figyelmi keretnek, másrészt pedig a figyelmi kereten belül annak a háttérnek, amelynek az előterében a fókuszált fogalom aktuális jelentése profilálódik. Az elemzett dialógus esetében az *apró levelet* kifejezés köré szerveződő figyelmi

keretbe olyan fogalmak tartozhatnak, amelyek előtereként a levél kategóriája választódik ki, járulékos (fókuszba nem kerülő) tulajdonságként megengedve a levél legkülönbözőbb méreteit; ilyen halmazelemek lehetnek például (az enciklopédikus tudásra egyébként is jellemző rész-egész szerinti csoportosítással is számolva): *levél, ág, szár, hajtás, fatörzs, gyökér, fű, fa, virág – növény* stb. A dialógusban az A által végrehajtott cselekvésreakciót tekintve — amely szerint a nyelvileg kifejezett egyetértésével ellentmondásban apró ágat tesz a parázsra — az fogalmazható meg, hogy A mentális műveletében az előtérbe kerülő *levél*-fogalom aktuális helyzetben profilált jelentése nem tartalmaz méretre vonatkozó információt: a figyelem fókusza az *apró levél* jelentésszerkezetének a *levél* fogalmi jelentés-összetevőjéhez horgonyzódik le. Ebből kiindulva az apró ág tűzre rakása az A által mentálisan leképezett beszédhelyzetben adekvát cselekvésreakció, úgy tűnik, hogy a *tűz – füst* ok-okozati asszociáción alapuló jelentésmezőjébe tartozó lehetséges elemek köre és a *levél* köré szerveződő figyelmi keret összetevői között a beszédhelyzet alapján a befogadóban (A-ban) nem implikálódik kapcsolat.

Hasonló mintázat figyelhető meg a dialógus következő fordulójában, ahol a figyelmi fókusz a figyelmi keret *ág* összetevőjét helyezi előtérbe; a nyelvi és a cselekvésreakció ellentmondásából pedig itt is sejthető, hogy a mentális folyamatban az *apró* tulajdonság-alkotóelem nem megkülönböztető jelentésrészlete a fókuszba került aktuálisan profilált jelentésnek. A cselekvésreakció vélhető kognitív háttérében lévő összefüggések arra engednek következtetni, hogy A figyelmének fókusza itt az *apró ágat* kifejezés *ág* jelentés-összetevője; a kommunikációs helyzetnek ezen a pontján A még mindig nem jut el a mentalizáció folyamatában az *apró* tulajdonságnak mint — a kategóriaképzésben — releváns megkülönböztető jelentés-összetevőnek a lehorgonyzásáig.

B: – *Ne dobj a tűzre apró ágat se, mert attól is nagy a füst.*

A: – *Rendben.*

[Kisvártatva egy kis maréknyi fűszálat dob rá.]

A dialógus következő fordulójában a figyelem fókusza megváltozik, amit az *apró dolgok* kifejezés jelentésrepresentációja idéz elő, az utolsó (negyedik) forduló gyakorlatilag egyértelműen kikövetkeztethetővé teszi az adott dialógusban A megértési mintázatát.

B: – *Mondtam, hogy ne dobj a tűzre apró dolgokat, mert nagyon füstölnek.*

A: – *Nem mondtad!*

B: – *De mondtam.*

A: – *Nem! Azt mondtad, hogy ne tegyek rá leveleket és ágakat.*

Az *apró dolgok* lehorgonyzásához szükséges mentális háttér mint viszonyítási pont nem lehet elég konkrét, ha a befogadó (A) a *dolgok* köré rendeződő figyelmi

keretet mentalizálja az aktuális jelentés profilálásához. Az első két dialógusforduló értelmezésében kialakított figyelmi keret a harmadik fordulóbeli jelentésleképezéshez nem ad megfelelő háttérrel; a harmadik forduló értelmezéséhez A új figyelmi keretet alkot, amely az *apró* köré rendeződik, és nyilvánvalóan méretre vonatkozó tulajdonságyszavakat tartalmaz: *apró, pici, kicsi, közepes, nagy, óriás, hatalmas* stb. Azt, hogy A a harmadik forduló leképezéséhez az *apró* köré szervezi a figyelmi keretét, a *Nem mondtad!* [...] *Azt mondtad, hogy ne tegyek rá leveleket és ágakat.* reakció teszi egyértelművé. A méretre vonatkozó tulajdonságyszavak előterében profilálódik az *apró* aktuális jelentése, amely — bár nyelviileg a dialógus előző fordulójában is megjelent — eddig nem került a figyelem fókuszába, ezáltal nem lett a jelentésrepresentáció szerves nyelvi tényezője.

Ez a művelet tehát a beszélő és a hallgató által közösen kialakított beszédhelyzetben zajlik. Az idézett nyelvi-kommunikációs helyzetbeli félreértés háttérében tehát az állhat, hogy más-más jelentések kerülnek B (a beszélő, ebben az esetben instruáló) és A (befogadó) figyelemirányításának a fókuszába, ennél fogva az aktuális szituatív jelentések lehorgonyozása más-más művelet mentén zajlik: B figyelmenek a fókuszában az *apró levél, apró ág* jelentéségesze köré szerveződő figyelmi keret elemei alapján — amelybe vélhetően más *apró* növények megnevezései tartoznak — az *apró* mint füstképződést elősegítő tulajdonság (mint meghatározó jelentésrészlet) profilálódik. Ezzel szemben A mentális működése során — az egyes dialógusfordulókban — vélhetően újabb és újabb figyelmi keretek képződnek: az első forduló figyelmi kerete az *apró levél* mellé 'más bármilyen leveleket' sorakoztat fel, amelynek előterében a *levél*-re kerül a fókusz; a második forduló figyelmi keretébe az *apró ág* mellett 'más bármilyen ágak' tartoznak, az előtérbe kerülő aktuális jelentés itt az *ág*. A-nak a figyelmi kerete csak a harmadik dialógusfordulóban tartalmazza már az *apró* jelentést, amikor is az *apró dolgok* jelentésleképezésében a *dolgok* elvont jelentése miatt a figyelem fókuszába a tulajdonság kerül, azonban A tudatában ez nem koherens az előző fordulókban lehorgonyozott aktuális jelentésekkel (a levéllel és az ággal). Ez áll a félreértés háttérében, és oka a *Nem mondtad!* [...] *Azt mondtad, hogy ne tegyek rá leveleket és ágakat.* reakciónak.

6.2. A félreértés (másképpen értés) vélhető kognitív háttere autizmus spektrum zavarban a kognitív nyelvészet megközelítésében

Itt fontos felidézni GYÖRY MIKLÓS fentebb, az 5.3. pontban idézett megállapítását az autizmusra jellemző megértési stratégiára vonatkozóan, miszerint a jelentés leképezése izolált részletekben történik, a bejövő információ szerves egésként való „input-integrációs feldolgozása” ugyanis komoly nehézséget jelent. Megalapozottan feltételezhetjük tehát, hogy autizmus spektrum zavarban egy komplex jelentésű kifejezés aktuális fogalmi jelentésének a lehorgonyozása

(főképpen akkor, ha a jelentés nyelvileg is szerkezetesen valósul meg) az egyes jelentésrészleteket különválasztva, a figyelem középpontjába kerülő legfontosabbnak vélt jelentés-összetevő figyelmi keretének előterében zajlik.

Az izolált jelentésrészletekre vonatkozóan elviekben igaz lehet az, ami az átlagos mentális adottságú egyének kognitív működésében is tapasztalható, hogy lehorgonyzásuk egy „fokozati” skála mentén zajlik, amely skálának a szervező mozzanata valószínűleg elsősorban a vizualizáció mozzanatával függ össze.⁹ A megértés során a figyelemirányítás a „legkönnyebben vizualizálható” jelentéstől a legnehezebben vizualizálhatóig halad. A jelentésleképezés során a figyelem „legkönnyebben vizualizálható” célpontja vélhetően a konkrét statikus fogalmi jelentés, ezt követhetik a konkrét (viszonyítható) tulajdonságok (mennyiség, minőség, sorrendiség stb.), valamint az egyértelmű cselekvések, illetve ezek konkrét körülményei (mód, cél, címzett stb.). Az átlagos mentális fejlődésű egyének jelentésleképezéséhez képest az autizmus spektrum zavarban fokozottan érvényes, hogy az elvont jelentések lehorgonyzása jóval nehezebb, tehát az elképzelt skála végén valószínűleg az elvont jelentésű kifejezések állnak, ezek közül is leginkább azok, amelyek mentális állapotokat, cselekvéseket fejeznek ki, ahogy erről korábban, az autizmus spektrum zavarra jellemző mentális lexikon bemutatásakor szó volt (lásd az 5.2.2. pontot).

A félreértés oka tehát nagy valószínűséggel abban is keresendő, hogy a nyelvi-kommunikációs helyzet során az autizmus spektrum zavarban érintett egyének figyelme nem azokra a jelentésekre vagy jelentés-összetevőkre irányul, amelyeknek a lehorgonyzását a kommunikációs helyzet, illetve a beszédpartner elvárná, vagy akár csak a szövegkörnyezet sugallná. Fokozottan érvényes ez abban az esetben, ha komplex jelentések vagy nehezen vizualizálható (nem statikus) jelentések lehorgonyzására volna szükség.

Ezt az elgondolást az is támogatja, hogy autizmus spektrum zavarban a figyelemorientáció mássága miatti téves lehorgonyzás nemcsak nyelvi, hanem szociális-, társas-kommunikációs helyzetben is tapasztalható, és szintén szerepet játszik benne a bemenő információ izolált részletekben — nem pedig komplex egészként — való feldolgozása. Ezt támasztja alá az alábbi helyzetleírás, amelynek két szereplője szintén A és B, valamint orvosok, akikhez nagyjából öt éves korában A-t betegsége miatt vitte B (az édesanyja) kivizsgálásra, egymást időrendben szorosan követő három alkalommal.

Az első alkalommal tehát A-t elvitte B egy gyerekorvoshoz, aki megvizsgálta a torkát, meghallgatta a légzését, ahogyan ezt egy orvos légúti megbetegedés esetén

⁹ Annál is inkább lényeges ez a körülmény, mert a tapasztalatok azt igazolják, hogy az autizmus spektrum zavarban érintettek fotografikus memóriája és vizualizációs képessége sokkal fejlettebb tipikus kognitív fejlődésű társaikhoz képest.

rituáliszerűen tenni szokta. A együttműködő volt, válaszolt az orvos szokásos kérdéseire, alkalmazkodóan igazodott a társas-kommunikációs helyzet elvárásaihoz. Az orvos fehér köpenyes, szemüveges férfi volt, nyakában a jellegzetes orvosi kellékkel, a sztetoszkóppal. Következő alkalommal B A-t fül-orr-gégészetre vitte, ahol egy fehér köpenyes, szemüveges, sztetoszkópot viselő doktornő vizsgálta A-nak a torkát, fülét, az előzőhöz hasonló kérdéseket feltéve. Aztán amikor végül A-t újra orvoshoz vitte B, és az orvos — aki egy újabb fehér köpenyes férfi volt, nyakában szintén sztetoszkóppal — megvizsgálta A-t hasonló lépésekben, távozás után A megkérdezte B-től: – *Most már megüink az orvoshoz?*

Az a részlet ugyanis, ami A számára egy embert „orvossá tett”, a szemüveg volt; nem a környezet kellékei, nem a cselekvések, nem a kérdések tartalma — amelyek egy tipikus fejlődésű gyerek megismerési és sémaalkotási folyamatában vélhetően jóval inkább a figyelem fókuszába kerülnek —, hanem a szemüveg. Ez a példa a sémaalkotás kognitív műveletében való eltérést illusztrálja. Ebben az esetben a figyelem fókuszába kerülő jelenetrészlet — az orvos szemüvege — lép elő jelentés-megkülönböztető tulajdonsággá, amelynek lehorgonyzásával az 'orvos' — mint elvonatkoztatott aktuális fogalmi jelentés — az újabb és újabb társas-, illetve nyelvi-kommunikációs helyzetekben leképeződik.

Az elemzett nyelvi és nem nyelvi példa alapján egyaránt leszűrhető, hogy autizmus spektrum zavarban az irányt tévesztett figyelem és a sajátos figyelemorientáció következményeként létrejövő téves (vagy legalábbis nem tipikus) jelentésrészlethez történő lehorgonyzás okolható a félreértésekért.

6.3. A lehorgonyzás kognitív műveletének elősegítése az autizmus spektrum zavarra jellemző devianciák ismeretében

Az általam autizmus spektrum zavarban eddig tapasztalt nyelvi és nem nyelvi félreértések zömében felismerhető a jelentéslehorgonyzás fentebb ismertetett atipikus jellege.

Arra irányuló törekvésem, hogy a nyelvi-kommunikációs helyzetekben az autizmus spektrum zavarban érintett befogadó a jelentésleképezéseket nagyobb eséllyel a tipikushoz jobban közelítő mintázat mentén végezze el, sikeresnek bizonyul a közölni kívánt információ rövidebb — jellemzően egyetlen, minél inkább statikus fogalmi jelentés köré szerveződő — lehorgonyzási szakaszokba való szerkesztése révén. Ha a tanulmány 6.1. pontjában tárgyalt félreértést ennek a törekvésnek a tükrében értékeljük, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az autizmus spektrum zavarban érintett A számára a B által közölt instrukciók a következő formában sikeresebb jelentésleképezéssel kecsegtettek volna:

- *Ne dobj a tűzre olyan levelet, amelyik apró, mert nagyon füstöl.*
- *Ne dobj a tűzre olyan ágat se, amelyik apró, mert nagyon füstöl.*
- *Ne dobj a tűzre több olyan dolgot, amelyik apró, mert nagyon füstöl.*

Az egy lehorgonyzási szakasznak tekinthető egység egy elemi propozícióval (szintaktikailag egy tagmondattal) megegyező szerkezet. A valódi kommunikációs helyzetben elhangzott nyelvi megformálás által implikált figyelmi kerethez képest az itt megadott struktúra a befogadótól azt kívánja, hogy a második szakaszban figyelmen kívül hagyva az új jelentést jelöljön ki. Az *amelyik apró* szakaszban az egyetlen olyan jelentéses elem, amelyre a befogadó figyelmi fókusza irányulhat, és ezáltal a figyelmi keret előterébe kerülve mint aktuális fogalmi jelentés profilálódhat, a füstöt okozó entitás mérete: az *apró*. Még akkor is, ha ez a jelentésleképezés izoláltan történik, a gyakoriság elve alapján az egymást követő — a tűzre nem dobható entitások méretére vonatkozó — *apró*-lehorgonyzások a jelentésleképezés folyamatában egyre központibb mozzanattá válnak.

Az információ nyelvi megformálásában követendő elvek tehát: 1. az információ rövid lehorgonyzási szakaszokra való tagolása; 2. egy lehorgonyzási szakaszon belül a központi aktuális fogalmi jelentésnek vagy jelentésrészletnek lehetőleg egyetlen — statikus fogalmi jelentésű, de legalábbis minél könnyebben vizualizálható, ennél fogva egyértelműbben lehorgonyozható fogalmi jelentésű — nyelvi elemmel való kifejezése (az autizmus spektrum zavarra jellemző mentális lexikonról való tudásunk ebben támpont lehet).

Gyakorlati tapasztalatom azt igazolja, hogy ez a kettős elv nemcsak az elemzett dialógus és a hozzá hasonló szerveződésű szövegek esetében érvényes, hanem bármilyen komplex jelentésleképezést kívánó nyelvi megformálás megértése sikeresebben zajlik, ha az információt tudatosan szerkesztjük az itt említett elvek mentén. Ezek az elvek — igaz, hogy csak néhány kiegészítő elemválasztási és mondat szerkesztési szabály mentén — még a nem szó szerinti jelentés leképezésében is alkalmazhatóak. Ennek ismertetését jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, forgatókönyve a fenti stratégia analógiájára képzelhető el.

7. Összegzés

Az elme működésének holista felfogása, amit — mint fentebb erről már volt szó — a kognitív nyelvészet is magáénak vall, azt állítja tehát, hogy az elme funkcionális területei egymástól elkülönülnek ugyan, mégis egymással analóg módon működnek, azaz „analóg módon dolgozzák fel az észlelés eredményeit” (TOLCSVAI NAGY 2013: 47). Ahogy ezt a nyelvi sík és a társas viselkedés jeleinek jelentésleképezésében az elemzett példák alapján láthattuk, autizmus spektrum zavarban a figyelemirányítás és vele együtt szükségszerűen a jelentésleképezés kognitív mintázata sérül, azonban a mintázatok közötti analógia — ahogyan ezt a kognitív nyelvészeti felfogás megerősíti — érvényesül. Azaz kissé leegyszerűsítve azt állíthatjuk, hogy a nyelvi és nem nyelvi félreértés ugyanarról a töről fakad.

7.1. A félreértés elkerülését támogató stratégiák szükségességéről

Ahogy a kölcsönös társas viselkedés sikerének egyik fontos feltétele az együttműködő felek szokásmintázatainak kölcsönös megismerése és a hozzájuk való konstruktív alkalmazkodás, úgy az eredményes nyelvi kommunikáció feltétele is abban ragadható meg, hogy a kommunikáló felek a megértésben szerepet játszó egyedi kognitív mintázatok felismerésére és elfogadására törekednek azzal a szándékkal, hogy olyan nyelvi produktumokat hozzanak létre, amelyek révén egymás számára kölcsönösen elősegítik a minél könnyebb és egyértelműbb jelentésleképezést.

Eddigi tapasztalataim azt igazolják, hogy a félreértések elkerülésére irányuló törekvés fokozottan fontos az olyan egyénekkel folytatott nyelvi (és nem nyelvi)¹⁰ kommunikációban, akiknek a kognitív működésében sajátos leképezési stratégiákkal kell számolnunk, mint például az autizmus spektrum zavar esetében.

A tanulmány 6.3. pontjában kísérletet tettem egy olyan mondatszerkesztési (és egyben szóválasztási) elv körvonalazására, amely elősegíti az autizmus spektrum zavarban érintettek jelentésleképezését a tipikus mintázathoz közelíteni azáltal, hogy figyelmük egy rövid lehorgonyzási szakaszon belül a megfelelő (ideális esetben egyetlen) fogalmi jelentésre vagy jelentésrészletre összpontosul. Bár a segítő stratégia itt egyetlen példa elemzésén alapul, továbbgondolás kiindulópontja lehet.

7.2. Kitekintés: a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció relevanciája az eltérő mentális működésű egyének nyelvi produkciójának és jelentésleképezésének vizsgálatában

A nyelvi interakció kognitív vonatkozásainak problematikáját tekintve jellemzően kétféle — egymással szorosan összekapcsolódó, egymást támogató — tudományos megközelítés körvonalazható:

- az elmeműködés neurológiai összefüggéseinek kutatásán alapuló döntően pszichológiai bázisú tudományok a nyelvi kommunikációban tapasztalt (nyelvi) jelenségeket igazoló adatokként kezelik, mint az elme működésének következményeit;
- az emberi interakció nyelvi-nyelvhasználati síkjának minél explicitebb leírására törekvő nyelvtudományos vizsgálatok a nyelvi-nyelvhasználati jelenségek

¹⁰ A nyelvi kommunikációt kísérő nonverbális jelek megválasztásában és használatuk módjának kidolgozásában támpontot kínálnak az autizmusban érintettek elmeolvasási és szándéktulajdonítási képességére irányuló kutatások eredményei. Fontos azonban látni, hogy a kutatási eredmények — az autizmusban érintettek sokszínűségét ismerve — nem általánosíthatók; a jelentés leképezését segítő nyelvi és nem nyelvi közlés apparátusát mindig a kommunikációs helyzetben adott befogadó partner kognitív adottságaihoz kell igazítani.

analógiáiból, eltéréseiből kiindulva keresnek magyarázatokat a neurológiai és a pszichológiai kutatások eredményeiben.

Az egyedi nyelvi-kommunikációs működés háttérének vizsgálatában — így az autizmusban jellemzőnek mondható sajátos kognitív mintázatok kutatásában is — eddig több, jellemzően interdiszciplináris tudomány vagy tudományterület igazolta relevanciáját. Ezek módszereinek és eredményeinek ismertetése külön tanulmány témája lehet, ezért zárásként itt inkább rövideen egy olyan diszciplínára utalok, amelynek a jelentésreprezentáció számára kidolgozott leíró apparátusa jól működhet a sajátos mentális háttérű — így az autizmus zavarban érintett — egyének nyelvhasználatának elemzésében, beleértve a szövegértés egyéni mintázatait, illetve a félreértést is. Ez a tudomány a szemiotikai textológia, amely többek között a következő néhány ismérv mentén definiálható:

- a kommunikációs helyzet flexibilis modelljével operál,
- a szövegeket speciális formai és szemantikai architektonikával rendelkező komplex jeleknek tekinti,
- különböző interpretációtípusokat értelmez,
- az architektonikák számára különféle organizációformákat definiál,
- megkülönbözteti a szöveg értelmi/fogalmi, (kor)referenciális és kommunikatív jelentés-összetevőjét,
- a tudás-, feltételezés- és elvárás-rendszereket interpretációs bázisokként kezeli
- az analitikus értelmező interpretáció előkészítésére preparatív gyakorlattípusokat alkalmaz,
- az interpretáció eredményeinek reprezentálása számára különféle kanonikus rendszereket bocsát rendelkezésre (PETŐFI S. 2003: 91).

Az idézett elvek lehetővé teszik a szövegértés háttérében álló kognitív mintázatok kikövetkeztetését, a kognitív nehézségek nyelvi kivételének magyarázatát.

Az autizmusban jellemzően nehézkes kognitív koherenciateremtéssel szorosan kapcsolatba hozható a szemiotikai textológia konstingenciafogalma. A konstingencia a szemiotikai textológia keretében a koherencia egyetlen szükséges és elégséges feltételeként definiálódik, annak a valóságdarabnak vagy komplex tényállásnak az összefüggőségét jelenti, amit egy komplex nyelvi jel — a befogadó ítéletalkotása alapján — feltételezhetően jelöl. PETŐFI S. JÁNOS a szemiotikai textológia jelmodelljeként olyan komplex struktúrát vezet be, amely gyakorlatilag megkettőzi a jelnek mind a jelölő, mind pedig a jelölt komponensét: mindkét összetevő egy objektív vagy objektíválható, valamint egy mentálisan leképezett síkból áll; az egyéni mentális leképezés művelete a nyelvi jel megformáltságának és a hozzá rendelhető jelentésnek a szerkezetére nézve is érvényes. A mentális sík figyelembevételévé teszi a szemiotikai textológia apparátusát arra, hogy a szövegértelmezés elégtelenségeit vagy eltéréseit a

valóságleképezés folyamatában feltételezhető nem tipikus kognitív mechanizmusokkal hozza összefüggésbe (vö. pl. NAGY 2012, DOBI 2013). (A szemiotikai szövegelméleti, fogalmi keretével és jelfelfogásával kapcsolatban lásd PETŐFI S. 2008, illetve a jelmodell átdolgozott változatára vonatkozóan PETŐFI S. 2009: 75.)

A szemiotikai textológia elméleti keretéből kiindulva lehetővé válik többek között annak — kísérleti, tesztelési alapú — vizsgálata, hogy az autizmus spektrum zavarban az érintetteknek (leginkább a szándéktulajdonítás képességében tapasztalható) hiányosságai milyen jellegzetes kategóriák fogalmi leképezésének nehézségeiben figyelhetők meg; igazolható a nem szó szerinti jelentés, a metaforikus jelentés, az ironikus jelentés leképezésében tapasztalható deficit; hogyan és milyen elemekből épülnek fel a figyelem orientációját, ezáltal a lehoronyzás művelését leginkább, illetve legkevésbé támogató nyelvi szerkezetek. Az első két vizsgálat eredményei összevethetők átlagos kognitív működésű egyénekből álló kontrollcsoport eredményeivel.

Az ezekhez hasonló és más — a kognitív működés megismerését célzó — vizsgálatok nagymértékben hozzájárulnak nemcsak a nyelvi kommunikáció általánosságban vett alaposabb megismeréséhez, hanem a nem tipikus mentális működésű (ideértve az autizmus spektrum zavarban érintett) egyének nyelvi kommunikációjának fejlesztéséhez is.

Irodalom

- ANDOR JÓZSEF 2016. A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról. In: DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. Officina Textologica 19. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 21–45.
- ASPERGER, HANS 1991. 'Autistic psychopathy' in childhood. In: UTA FRITH szerk., *Autism and Asperger syndrome*. Cambridge, Cambridge University Press. 37–92.
- CSÜRY ANDREA [NAGY ANDREA] 2008. A félreértés szövegalkotó forgatókönyvei. In: DOBI EDIT szerk., *A forgatókönyv mint dinamikus szövegyszerző erő*. Officina Textologica 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 59–70.
- DOBI EDIT 2013. A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről. *Magyar Nyelvjárások* 51: 169–177.
- DSM 4. = American Psychiatric Association 2000. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 4. kiadás. Washington, DC, American Psychiatric Association Press.
- DSM 5. = American Psychiatric Association 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 5. kiadás. Washington, DC, American Psychiatric Association Press.

- HAPPÉ, FRANCESCA 1993. Communicative competence and theory of mind in autism. A test of relevance theory. *Cognition* 48: 101–119.
- HAPPÉ, FRANCESCA 1999. Parts and wholes, meanings and minds: central coherence and its relation to autism. In: BARON-COHEN, SIMON–TAGER-FLUSBERG, HELEN–COHEN, DONALD J. szerk., *Understanding other minds: Perspectives from developmental cognitive neuroscience*. Második kiadás. Oxford, Oxford University Press. 203–221.
- HARDI JUDIT 2010. A félreértés pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 78–87.
- GYÖRY MIKLÓS 2006. A nyelv, a kommunikáció és a megismerés atipikus mintázatai és kapcsolatai autizmus spektrum zavarokban. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 1345–1382.
- GRICE, HERBERT PAUL 2001. A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA–TERESTYÉNI TAMÁS–SIKLAKI ISTVÁN szerk., *Nyelv — kommunikáció — cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó. 213–227.
- JAKOBSON, ROMAN 1969. *Hang — jel — vers*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KARDOS LAJOS 1974. Az alaklélektan. In: KARDOS LAJOS szerk., *Alaklélektan*. Budapest, Gondolat. 5–34.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California, Stanford University Press.
- NAGY ANDREA 2012. Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. Szövegösszefüggés-hordozók nem prototipikus párbeszédes szövegben. In: DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió*. Officina Textologica 17. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 25–56.
- PETŐFI S. JÁNOS 2003. A szövegorganizáció megjelenési formái és a jelentés három arca. In: PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció: tematikus progresszió*. Officina Textologica 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 91–104.
- PETŐFI S. JÁNOS 2008. A szemiotikai textológia megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról. *Magyar Nyelv* 104: 129–156.
- PETŐFI S. JÁNOS 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2. Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- PLÉH CSABA 1999. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest, Typotex.
- PLÉH CSABA 2000. Az életszellemtől a reflexelvig: az élettani gondolkodás mint a pszichológia előfutára. In: PLÉH CSABA, *A lélektan története*. Budapest, Osiris Kiadó. 115–143.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 63. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 44–63.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011. *Kognitív szemantika*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris Kiadó.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 181. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

“You didn’t say (this)!”

The Peculiar Mental Background of Misunderstandings

The topic of this study is a cognitive linguistic approach to misunderstandings related to language and communication that are typical of autism. It is assumed that, in the background of specific deficiencies in the text comprehension of individuals affected by autism, there is a level of insufficiency of certain cognitive competencies. The most conspicuous of these deficiencies can be observed in the process of recognizing the intention of the partner in conversation, related to mapping up the mental state of the other party. These cognitive skills constitute indispensable conditions for meaningful communication. The cognitive linguistic explanations of the instances of misunderstanding illustrated through concrete examples also offer a possibility for an attempt on our part to draw up a strategy of language use for autistic patients that aims at eliminating the chances of misunderstandings. As cases of autism differ from what is generally regarded typical exactly in the respects of particularly human skills (including communicative behavior and the flexible and adaptive organization of said behavior), a further benefit of this research would be to find out more about these human aptitudes through researching the deviancies occurring within the range of symptoms of autism.

Keywords: autism, misunderstanding, cognitive linguistics